

Birkelse

Kulturmiljø nr. 39

Tema

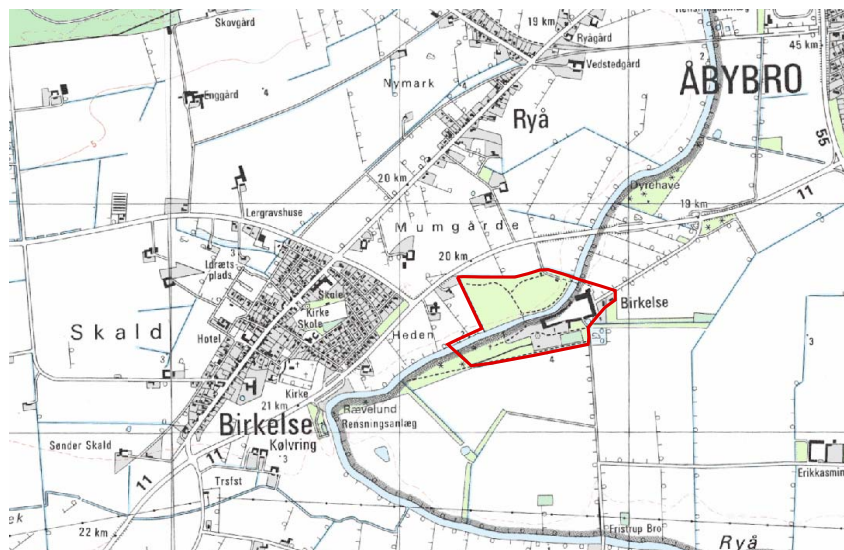
Bosætning landet

Emne(-r)

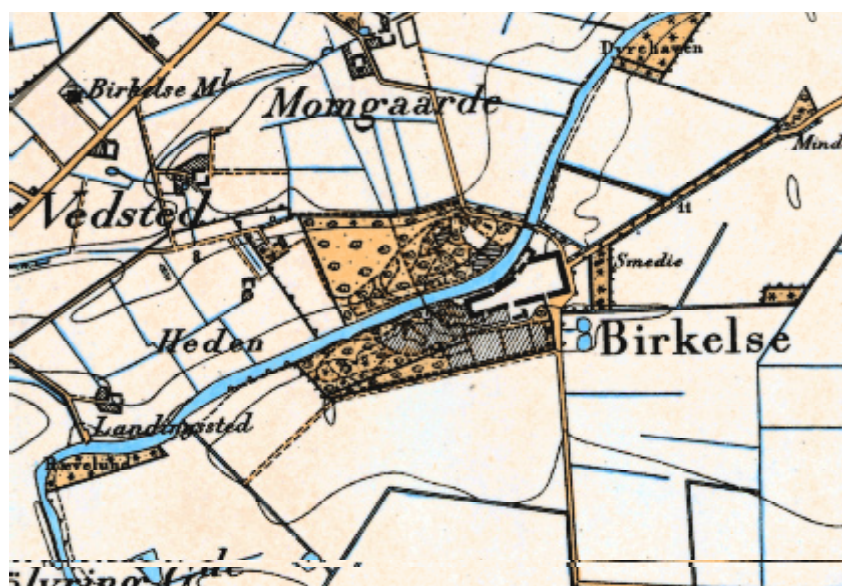
Herregårdslandskab

Sted/Topografi

Åby sogn

Herregården Birkelse umiddelbart syd for Åbybro er beliggende i det flade lavtliggende landskab, der præger landskabet nord for Limfjorden fra Hals i øst til Han Herred mod vest. Nord for sognebyen Åby, der er placeret på en lille moræneø, udgjorde Store Vildmose et stort uopdyrket område, indtil store afvandingsprojekter i starten af det 20. årh. gjorde det muligt at kultivere størsteparten af jorden. Fra nord løber den betydelige Ryå mod sit udløb vest for Flyvestation Aalborg. Syd for Åby slår åen et knæk i en skarp bue mod vest, hvorved der dannes en landtunge, hvor herregården Birkelse er placeret, således at åen udgør en naturlig afgrænsning for gårdanlæggets nordvestlige del. Afstanden mellem åløbet og gårdens bygninger er på det smalleste sted ikke mere end 5-10 meter.

Kulturmiljøet omfatter herregårdens hovedbygninger samt den tilknyttede have med dens beliggenhed ned mod Ryåen.

Tid

Middelalderen og frem

Karakteristik

Ryåens afgrænsning af en landtunge (en hals) har muligvis givet navn til herregården Birkel-se, der er placeret tæt op ad åløbet, idet stednavnet sandsynligvis er en tillempet form af 'Bir-kehalsen', altså en hals bevokset med birk. I 1202 omtales 'Birkils', og selvom det da ikke direkte angives har der formentligt allerede på dette tidspunkt været en form for gårdbebyg-gelse på landtungen. Omkring midten af 1200-tallet fremgår godsets eksistens i hvert fald flere gange af kongelige stadfæstelser af Vitskøl klostres besiddelser.

Senere i middelalderen kom Birkelse under biskoppen i Børglum, og ved reformationen over-gik godset til kronen, der imidlertid hurtigt afhændede det igen til private. I 1552 overtog An-ders Peder-sen Galt Birkelse efter sin moder Ingeborg Gjordsdatter Drefeld, og sandsynligvis som den første af de private ejere, der tog bolig på gården, lykkedes det ham i de følgende år at udvide jordtilliggendet betydeligt. Dertil opførte han en ny grundmuret hovedbygning i to stokværk.

*Birkelse set fra vest.
Viggo Pedersen 1986.*

Ifølge et syn over gårdens bygninger i forbindelse med et ejerskifte i 1697 bestod hovedbygningerne ved Birkelse da af et firlænget anlæg med Anders Pedersen Galts grundmurede hovedfløj nordøstligst i gården og tre længer i bindingsværk. Omkring hovedbygningerne var der vistnok endnu voldgrave, som blev forsynet med vand fra Ryåen, der udgjorde anlæggets nordvestlige afgrænsning. Dertil kom betydelige avlsbygninger med lade, fæhus, staldhus, øksnehus m.m. samt en vandmølle, der må have været anlagt ved en af kanalerne og drevet med vand fra Ryå.

Birkelse set fra øst ind over gårdspladsen.

Viggo Pedersen 1986.

Hovedbygningernes omkransning af Ryåen samt af de vandfyldte grave har givetvis hen over middelalderen haft funktion som forsvarsværk, ligesom fiskevandet udgjorde en skattet indtægtskilde. Med tiden mistede det forsvarsmæssige aspekt sin betydning, og vandgravene var formentlig fra slutningen af 1500-tallet nærmere at betragte som en symbolsk markering af gårdens status. I 1780'erne var en forsvarsmæssig udnyttelse af placeringen tæt op til Ryåen i hvert fald for længst passé, og på dette tidspunkt etableredes i stedet et haveanlæg på begge sider af åen i området vest for hovedbygningerne, og mod syd blev dette afgrænset fra de dyrkede arealer ved et betydeligt dige.

I disse aspekter svarede Birkelses tilknytning til sit vandløb ganske til en andre gårdes placering i beskyttende vådområder i middelalderen og tiden op omkring reformationen. For Birkelse gjorde der sig tillige det specielle forhold gældende, at Ryåen tjente som en betydende vandvej gennem de sumpede og uvejsomme arealer fra det nederste af Vendsyssel og ned mod Limfjorden og herfra videre mod Aalborg. Forbindelsen op ad Ryå var således af stor betydning for, at Aalborg kunne fastholde grebet om Midtvenssyssel som en del af byens opland.

Indtil det 19. århundrede skal der op til Hammelose kun have væ-

ret én bro, ved Åby, og fordi denne var bygget i en vis højde, var det muligt for trafik med de fladbundede fartøjer, 'kaage', der blev anvendt til varetransport på Limfjorden, at passere under. Åen blev således brugt flittigt ved handelen mellem købstæderne og det sydlige Vendsyssel, hvilket i flere tilfælde kolliderede med Birkelses fiskerettigheder på åen. I 1552 lå Anders Pedersens Galt i strid med borgerne i Aalborg, der mente, at pramfarten på åen blev hindret af herremandens udsætning af ruser, garnsætning og ålegårde. Selvom det ved den lejlighed blev bestemt, at ejerne af Birkelse aldrig igen måtte hindre færdslen på åen, synes konflikten imidlertid gentagne gange at have blusset op igen i de følgende ca. 150 år.

Nordfløjen med åen.
Viggo Pedersen 1986.

I 1819 nedbrændte Birkelses nordvestlige sidefløj ud mod åen og den sydvestlige sidefløj ud mod haven, og da sidefløjene atter blev opført, benyttede man lejligheden til at omlægge hele anlægget, så husets orientering blev vendt om. Nybyggeriet fandt således sted på den modsatte side af hovedbygningen, mens den gamle gårdsplads blev lagt til haven. Samtidigt blev den grundmurede hovedbygning forlænget i begge ender i to etager, mens den midterste af etagerne i den gamle midterdel blev sløjfet og et tomt mellemrum fik lov at stå mellem stuen og tagetagen. I den form har Birkelses hovedbygninger fået lov at stå frem til i dag, hvor det end-nu udgør kernen i en aktiv landbrugsvirksomhed.

Bevaringstilstand

Birkelse kan karakteriseres som velbevaret i den tilstand, gården fik efter branden og den omfattende ombygning i 1819.

Sårbarhed og virkemidler

Alle hovedbygningens og ladegårdens ældre bygninger omkring den store gårdsplads (hovedbygningen er fra ca. 1550-1580, helt ombygget i 1820'erne) har været fredet siden 1918. Anlægget fremstår velholdt og synes ikke umiddelbart truet.

Bonitering

Birkelse er Vendsyssels største herregård og hører med de første vidnesbyrd i 1200-tallet til blandt de danske herregårde, der kan føres længst tilbage. Gården er tæt knyttet til sit naturlige grundlag i form af Ryåen og de omkringliggende vidtstrakte vådområder.

Der er ikke offentlig adgang til bygningerne og haven.

Kontekst/sammenhænge

Birkelse hører til blandt en lang række herregårde i Nordjylland og i det øvrige Danmark, der i middelalderen og frem omkring reformationen er anlagt i nær tilknytning til vådområder og åløb af forsvarsmæssige hensyn. Fra Himmerlands mange ådale kan således nævnes Linden-borg (kulturmiljø nr. 96), Lerkenfeldt (nr. 123) og Willestrup (nr. 111).

Kildemateriale

<https://www.kulturarv.dk/fbb/>

Interview med lektor Peder Gammeltoft. Institut for Navneforskning, Københavns Universitet. 7. februar 2005.

Erichsen, John og Pedersen, Mikkel Venborg (red.): *Herregården. Menneske-samfund-landskab-bygninger*. Bind 2. *Anlæg, interiør og have*. København 2005.

Jantzen, Connie og Olsen, Rikke Agnete: *Voldsteder i Danmark. En vejviser. Jylland I*. Skjerpshoved 1999.

Klitgaard, Carl: *En Fortids-Vandvej (Ryaa). Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 4 række, VI. Bind, 1928-1930.

Petersen, Steen Estvad: *Danske Herregårde. Bygninger-haver-landskaber*. København 1980.

Petersen, Viggo: *Aalborg og herregårdene*. Aalborgbogen, 1985.

Roussell, Aage (red.): *Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel*. København 1966.

Trap. *Ålborg Amt*. 5. udgave 1961.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum.